

Ջավեն ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Արմինե ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

ՍԻՄՎՈԼԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱՃԱՆԱԶՄԱՆ ՄԻՋՈՑ
ԵՎ ՆՊԱՏԱԿ

Աշխարհի ճանաչման և արտապարկերման համարեքսպում սիմվոլն այն եզակի հասկացություններից է, որ գործառնում է մարդու մտահոգևոր գործունեության գրեթե բոլոր ոլորտներում (մյուսոս, կրոն, մշակույթ, գիտություն, գրականություն և այլն): Սիմվոլի գործառութային այս բազմազանությամբ է պայմանավորված մի շարք գիտակարգերի կողմից նրա հանդեպ ցուցաբերվող հետազոտական հետաքրքրությունը անտիկ ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը: Սույն հոդվածում փորձ է արվում քննության առնել սիմվոլի ուսումնասիրմանն առնչվող հիմնարար տեսությունների տեսակետները փիլիսոփայության, հոգեբանության, մշակութաբանության, նշանագիտության, լեզվաբանության և գրականագիտության ոլորտներում:

Հարկ է նշել, որ հոդվածի խորագրի բովանդակությամբ է պայմանավորված սիմվոլը բնութագրող հիմնադրույթների ընտրությունն ու մեկնաբանությունների հայեցակարգային հենքը:

Բանալի բառեր. սիմվոլ, նշան, պարկերանշան, մյուսոս, մշակույթ, աշխարհաճանաչում, փոխաբերություն

Աշխարհի ճանաչման և նրա մտահոգևոր պատկերի ստեղծման (արվեստ և գրականություն) տարերքում «սիմվոլը» ամենամշուշոտ, հակասական և իրարամերժ մեկնաբանությունների տեղիք տվող հասկացություններից է: Այն լայնորեն կիրառվում է ինչպես ճշգրիտ (մաթեմատիկա, տրամաբանություն...), այնպես էլ հումանիտար գիտություններում (փիլիսոփայություն, հոգեբանություն, մշակութաբանություն, արվեստագիտություն, գրականագիտություն, նշանագիտություն, լեզվաբանություն...):

«Սիմվոլ» եզրույթի իմաստային դաշտի սահմաններն այնքան փխրուն, դժվար նշմարելի և ուրվագծելի են, որ շատ հաճախ այն գործածվում է մի ամբողջ շարք հարանման, բայց ոչ նույնական իմաստային և գործառական նշանակություններ ունեցող երևույթների փոխարեն, ինչպես օրինակ այլաբանություն (allégorie), խորհրդանշան (emblème), նշան (signe), ազդանշան (signal), նշանաբան (devise), պատկերանշան (icone), պատկեր (image), ախտանիշ (symptôme), արքետիպ (archétype), մյուսոս (mythe): Նման եզրակացության են հանգել շատ հետազոտող-

ներ՝ դրանց թվում նաև XXI դարի խոշորագույն լեզվափոխության և նշանագետ Ումբերտո Էկոն: Իր վերջին աշխատություններից մեկում նա խորին զարմանք է արտահայտում առ այն, թե որոշ հետազոտողներ ինչպիսի դյուրությանը են գործածում «սիմվոլ» եզրույթը տարաբովանդակ տեքստերում՝ դրանով իսկ աղավաղելով այդ եզրույթի բուն իմաստը: Դժվար է չհամաձայնել մեծանուն գիտնականի հետ /Eco, 2013: 25/:

Մեր կարծիքով խնդրո առարկա երևույթի հետ կապված նման իրավիճակը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ սիմվոլը բազմակողմ և բազմաշերտ երևույթ է, առկա է հանրային գիտակցության ամենատարբեր պարունակներում և, ինչպես վերը նշվեց, այն գործառնում է մարդու մտահոգևոր գործունեության բազում ոլորտներում, ուսումնասիրվում տարբեր գիտակարգերի կողմից: Նշյալ խնդրին վերաբերող գիտական գրականությունն այնքան ծավալուն է, որ մենք, սույն հոդվածի շրջանակում, կբավարարվենք միայն մի քանի հիմնարար տեսությունների և տեսակետների քննությամբ:

Հետևելով հումանիտար գիտություններում երևույթների ֆենոմենալոգիական ուսումնասիրության տիրույթում վաղուց արդեն ձևավորված ավանդույթին՝ շատ հետազոտողներ «սիմվոլ» երևույթի առանցքային հատկանիշների հարաբերականորեն ամբողջական պատկերն ստանալու նպատակով անդրադառնում են անտիկ աշխարհի փիլիսոփաների իմացաբանական դրույթներին՝ դիմելով անգամ տաքսոնոմիական մեթոդին:

Այսպես. Տալտ-Գոդին սիմվոլի մասին իր հոդվածներից մեկում անտիկ աշխարհի մտածողների պատկերացումներում առանձնացնում է երեք հիմնական ուղղություն.

- առաջին-սիմվոլն ընկալվում է որպես բառ, որում ոչ բացահայտ կերպով ներառված են առարկայի հատկանիշները (Դեմոկրիտ)
- երկրորդ- սիմվոլը մի նոր կազմավորում է, որի իմաստը նրա բաղադրիչների իմաստների պարզ հանրագումարը չէ (Էպիդոկլես)
- երրորդ-սիմվոլն այն է, որն իր մեջ ինչ-որ առեղծվածային բան է պարունակում /Taxo-Годи, 1980: 17/:

Անտիկ աշխարհի փիլիսոփայական մտքին է անդրադարձել նաև Ց. Թոդորովն իր «Սիմվոլի տեսությունը» աշխատության մեջ: Մասնավորապես «Նշանագիտության ծագումը» վերտառությամբ մի ամբողջ գլուխ նվիրում է սիմվոլի մասին արիստոտելյան հայացքների վերլուծությանը:

Թոդորովի դատողությունների մեկնարկը տրվում է Արիստոտելի «Բացատրությունների մասին» աշխատության՝ ստորև բերված հատվածի վերլուծությունից:

Ձայնով արտաբերված հնչյունները հոգեվիճակների սիմվոլներ են, գրված բառերը՝ ձայնով արտաբերված բառերի: Ինչպես նույնը չեն տար-

բեր մարդկանց կողմից գրված բառերը, այնպես էլ նույնը չեն արտասանվող բառերը՝ չնայած այն բանին, որ հոգեվիճակները, որոնց անմիջական նշաններն են այդ բառերը, նույնն են բոլորի մոտ՝ ինչպես նույնն են իրերը և դրանց մատնանշող բառերում արտացոլված պատկերները /Aristote, 2014: 11/:

Մեծ կարևորություն տալով Արիստոտելի այս դատողություններին՝ Թոդորովն իր վերլուծությունը կառուցում է հետևյալ կերպ.

1. Արիստոտելը բառը դիտարկում է որպես սիմվոլ, իսկ բանաձևման երկրորդ նախադասության մեջ «նշան» բառը գործածում է որպես «սիմվոլ» բառի հոմանիշ:

2. Բառը, որպես սիմվոլ, բնութագրվում է երեք իրողությունների՝ հնչյունների, հոգեվիճակի և իրերի երկակի փոխհարաբերությամբ: Հոգեվիճակը իրերը և հնչյունները իրար կապող միջին օղակն է: Իրերի և հոգեվիճակների միջև հարաբերությունը պատճառաբանված է, քանի որ հոգեվիճակն է ստեղծում պատկեր, իսկ հնչյունների և հոգեվիճակի կապը պատճառաբանված չէ, այն կամայական է /Todorov, 2017: 5-15/:

Սիմվոլի մասին արիստոտելյան այս դատողությունների հենքի վրա հետագայում ձևավորվեցին նշանագիտական մի շարք տեսություններ: Գուցե հենց այս նկատառումից ելնելով է Թոդորովն իր աշխատության նշյալ գլուխը վերնագրել «Արևմտյան նշանագիտության ծնունդը»:

Երևույթների ուսումնասիրության ավանդական մյուս մոտեցումն անդրադարձն է տվյալ երևույթի և համապատասխան եզրույթի ծագման պատմամշակութային հանգամանքների քննությանը:

«Սիմվոլ» եզրույթը ծագել է հունարենի «symbolon» բառից: Վերջինս իր հերթին ածանցվել է «sumballesthai» բայից, որը նշանակել է «միավորել», «միացնել», «շփման մեջ դնել»: «Symbolon» կոչվել է այն իրը, որի կեսը տրվել է հյուրին, մյուս կեսն էլ մնացել է տանտիրոջ մոտ՝ ի նշան ընկերական, բարեկամական փոխհարաբերությունների շարունակականության: Այդ կիսված իրի երկու մասերը նրանք փոխանցել են իրենց ժառանգներին, որոնք, իրենց հանդիպման ժամանակ, պետք է միացնեին այդ մասերն իրար՝ ի վկայություն և ի նշան բարեկամական հարաբերությունների գոյատևման /Encyclopédie de l'Agora, 2012/:

Մի ամբողջության երկու կեսերի միացման գաղափարը մի շարք հետազոտողների համար դառնում է «սիմվոլ» երևույթի խորքային իմաստի ըմբռնման բանալին: Այդ հետազոտողների շարքին է պատկանում գերմանացի նշանավոր փիլիսոփա, փիլիսոփայական հերմենևտիկայի հիմնադիր Գ. Գադամերը, որն իր «Գեղեցիկի արդիականությունը» աշխատության մեջ հիշատակում է Պլատոնի «Խնջույք» երկխոսության մասնակիցներից մեկի՝ Արիստոֆանի պատմած մյութոսը: Խնջույքի մասնակիցները քննարկում են սիրո թեման: Արիստոֆանն անդրադառնում է

սիրո ծագման խնդրին և պատմում հետևյալը. հնագույն ժամանակներում մարդիկ գնդի նման կլոր, զորեղ և երկսեռ էակներ են եղել: Նրանք իրենց այնքան զորեղ են զգացել, որ սկսել են համեմատվել աստվածների հետ: Ջևաը որոշում է նրանց պատժել: Նա նրանց երկու մասի է բաժանում՝ մի կեսը՝ տղամարդ, մյուսը՝ կին: Այդուհետ ամեն մի կեսը փնտրում է իրենից անջատված մյուս կեսին՝ ձգտելով վերագտնել երբեմնի ներդաշնակ ամբողջականությունը /Гадамер, 1991: 219, Platon, 2016/:

Ինչպես տեսնում ենք սույն մյուսուսի գաղափարական հենքն ակնհայտորեն նույնն է, ինչ «սիմվոլ» եզրույթինը ծագումնաբանական համատեքստում:

Այս մտորումները մեկնարկային կետ ընդունելով՝ Գադամերն առաջ է քաշում սիմվոլի մասին իր փիլիսոփայական տեսությունը, որում առանցքային կարևորություն են ձեռք բերում Շիլլերի և Գյոթեի՝ աշխարհի գեղագիտական ճանաչման հայեցակարգերը: «Շնորհիվ բնության գեղեցկության,- գրում է Գադամերը,- մենք կրկին պետք է հիշենք, որ արվեստի ստեղծագործություններում մենք ամենևին չենք ընկալում այն, ինչ ասվում է արվեստի լեզվով: Հնարավոր է, արդյոք, ընկալել օտարվածության անորոշությունը, որ հրամցնում է մեզ ժամանակակից արվեստը: Վերջինս մեզ բերում է այն ամենի եզակիության բազմանշանակության գաղափարին, ինչ տեսնում ենք մեր աչքերի առջև: Մենք այս գործառույթն անվանում ենք սիմվոլիստական այն իմաստով, որ իմաստով այդ բառն ըմբռնել են գերմանացի դասականներ Շիլլերն ու Գյոթեն» /Гадамер, 1991: 297/:

Այսպիսով կարող ենք փաստել, որ Գադամերը սիմվոլը դիտարկում է որպես աշխարհի գեղագիտական ընկալման միջոց, որպես որոշակիությունն ու անորոշությունը կամրջող իմացաբանական գործառույթ: Այստեղ տեղին է հիշատակել մի շարք փիլիսոփաների կարծիքն այն մասին, որ ճշգրիտ գիտությունները չեն կարող բացահայտել աշխարհին իր ամբողջականությամբ, քանի որ սահմանափակում են ճանաչման առարկան: Նրանց համոզմամբ կյանքը բացահայտվում է ոչ թե գիտական ճանաչմամբ, այլ ստեղծագործական գործունեության միջոցով, ինչը չի ենթարկվում տրամաբանական վերլուծության և կարող է արտահայտվել միայն սիմվոլներում: Նման հայեցակարգային ուղղության նշանավոր ներկայացուցիչներից է ռուս փիլիսոփա Ալեքսեյ Լոսևը:

Մերժելով աշխարհի անճանաչելիության (ազնոստիցիզմ) և ճանաչելիության (ռացիոնալիզմ) իրարամերժ հայեցակարգերը՝ Լոսևը զարգացնում է աշխարհաճանաչման սիմվոլիստական բնույթի գաղափարը, որը, որպես մի ավարտուն տեսություն, ներկայացնում է իր «Անվան փիլիսոփայությունը» աշխատության մեջ: Սիմվոլի թեմատիկային նա անդրադառնում է իր այլ աշխատություններում ևս («Անտիկ տիեզերքը», «Ժա-

մանակակից գիտությունը», «Մյուսոսի դիալեկտիկան»): Ասվածը վկայում է այն մասին, որ, փաստորեն, սիմվոլը Լոսևի փիլիսոփայական տեսության կենտրոնական կարգերից մեկն է:

«Մեզ առաջնորդող ուղին,- գրում է նա,- պետք է լինի ոչ ագնոստիցիզմը, ոչ էլ՝ ռեալիզմը, այլ՝ սիմվոլիզմը... քանի որ ամեն մի երևույթի տվյալ պահի ինքնադրսևորումը չի ներկայացնում երևույթի ողջ էությունը: Վերջինս անչափելի է և ավելի խորն է, քան իր երևույթը» /Մոսեբ, 2009: 152/:

Այսպիսով, սիմվոլը Լոսևը բնութագրում է որպես էության և երևույթի, տրամաբանականի և անտրամաբանականի, հավանականի և անհավանականի «հանդիպավայր»՝ լեզվի, մտածողության և իրականության դիալեկտիկական փոխկապակցվածության համատեքստում... Սիմվոլն ապրում է հավերժ կայուն ըմբռնելիի և հավերժ կայուն անըմբռնելիի հակաթեզով... Սիմվոլի ուժն ու նշանակությունը նրանում հավերժ ծնվող ու թաքնվող իմաստային էներգիաների մեջ է /Մոսեբ, 2009: 93-94/:

Ընդլայնելով սիմվոլի գործառնության տիրույթը՝ Լոսևը փորձ է անում դասակարգելու դրանք ըստ մարդու մտահոգևոր գործունեության ոլորտների: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը.

- գիտական սիմվոլներ, ինչպես, օրինակ, իռացիոնալ թիվը, ցանկացած ֆունկցիա, անվերջանալի շարք և այլն
- փիլիսոփայական սիմվոլներ, ցանկացած փիլիսոփայական հասկացություն. ամեն մի փիլիսոփայական կարգ նման այլ երևույթների համեմատությամբ սիմվոլ է
- գեղարվեստական սիմվոլներ. ցանկացած արվեստ անգամ մաքսիմալ ռեալիստականը, չի կարող գոյություն ունենալ առանց սիմվոլիստական պատկերավորության: Ջուտ գեղարվեստական պատկերավորություն, առանց սիմվոլիկայի այս կամ այն դրսևորման, գոյություն ունենալ չի կարող
- կրոնական սիմվոլներ. ինչպես, օրինակ, իկոնան կամ հավատի դոգմատը
- բնությունը, հասարակությունը, ողջ աշխարհը սիմվոլների թագավորություն է /Մոսեբ, 2009: 119/:

Լոսևը սիմվոլ երևույթին վերագրում է աշխարհաճանաչման մի լայնամասշտաբ գործառույթ: Նրա անդամաբ ողջ աշխարհը, բնությունն ու հասարակությունը սիմվոլների մի թագավորություն է, և չկա այնպիսի մի իր, որ մարդկային հարաբերությունների սիմվոլ չլինի /Մոսեբ, 2009: 199/:

Կարևոր է ընդգծել, որ նա սիմվոլի մասին այդ համընդհանրական փիլիսոփայական գաղափարները փորձում է ներառել արվեստի բնագավառին վերաբերող հարցերի քննության մեջ: Արդյունքում նա հանգում է, մեր կարծիքով, բավականին յուրօրինակ և հետաքրքիր մի եզրակացու-

թյան. այն է՝ սիմվոլը, փոխաբերությունը և մյուսոսը արվեստի գլխավոր կարգերն են և արվեստի այս կամ այն ոլորտում դրսևորվում են տարբեր ինտենսիվությամբ: Ամեն մի գեղարվեստական պատկեր, նրա համոզմամբ, միշտ ներակա սիմվոլիստական է /Лосев, 2009: 58/:

Անդրադառնալով սիմվոլի և մյուսոսի փոխաբերության խնդիրներին՝ նա հայտնում է այն տեսակետը, որ նշյալ երկու երևույթները չնայած նույնական չեն, սակայն շատ նման են: «Մյուսոսը ոչ սխեմա է, ոչ էլ այլաբանություն,- գրում է նա,- այն սիմվոլ է, որում իրական հանդիպող երկու պլանները չեն տարբերվում և տեղի է ունենում առարկայի և գաղափարի ոչ թե մտային, այլ իրական, առարկայական նույնականացում» /Лосев, 2009: 58/:

Սիմվոլի և մյուսոսի փոխաբերության խնդիրը քննության առարկա է դառնում նաև նշանավոր գրականագետ, մշակութաբան և նշանագետ Յու. Մ. Լոտմանի աշխատություններում: Նա, ինչպես և Լոսևը, սերտ կապ է տեսնում սիմվոլի և մյուսոսի միջև, սակայն, ի տարբերություն Լոսևի, նա գտնում է, որ սիմվոլը գոյանում է մյուսոսից /Лотман, 1992: 191-199/:

Ճիշտ հակառակ տեսակետին է հարում ֆրանսիացի ականավոր փիլիսոփա Պոլ Ռիկյորը, որի առաջ քաշած մեկնարկների տեսության կենտրոնական հասկացություններից մեկը սիմվոլն է: Նրա համոզմամբ մյուսոսը պետք է ստորադասվի սիմվոլին, քանի որ մյուսոսը սիմվոլի մասնակի դրսևորումն է և չունի նրան բնորոշ խորությունը /Ricoeur, 2010: 125/:

Սիմվոլին նվիրված նրա հոդվածներից մեկի խորագիրը՝ «Սիմվոլը մտածել է տալիս» («Le symbole donne à penser»), գիտական աշխարհում ձեռք է բերել թեևավոր արտահայտության կարգավիճակ: Մեր կարծիքով նշյալ արտահայտության ներակա իմաստը և հեղինակային ակնարկն այն մասին է, թե որքան բազմաբարդ, դժվար սահմանվող երևույթ է սիմվոլը: Այդ մասին է վկայում նաև հեղինակային մեկնաբանությունը:

«Սիմվոլը մտածել է տալիս. այս արտահայտությունը, որն ինձ հիացնում է, վկայում է երկու բանի մասին: Սիմվոլին ես չէ, որ իմաստ եմ վերագրում, նա է ինձ տալիս այդ իմաստը, սակայն այդ իմաստն ինձ մտածել է տալիս, անգամ հայտնվում ես «ինչի՞ մասին մտածել» իրավիճակում: Այս արտահայտությունը ենթադրում է, որ գաղտնաբանորեն ամեն ինչ ասված է, բայց միաժամանակ կարիք է զգացվում անընդհատ սկսել և վերսկսել մտածել: Սիմվոլի ըմբռնման այս երկատվածությունն է, որ ես փորձում եմ հասկանալ» /Ricoeur, 1959: 2/:

Սիմվոլ երևույթը մանրագնին և բազմակողմանի ուսումնասիրության է ենթարկել ականավոր փիլիսոփա, մշակութաբան Էռնեստ Կասսիրերն իր «Սիմվոլիստական ձևերի փիլիսոփայությունը» խորագրով եռահատոր ծավալուն աշխատության մեջ: Շատ վերլուծա-

բանների կարծիքով այս աշխատության հիմնական գաղափարայնությունը հակիրճ ձևով կարելի է ամփոփել հետևյալ դատողություններում. Է. Կասսիրերը ողջ համամարդկային մշակույթը դիտարկում է որպես սիմվոլիստական ձևերի համակարգ: Ի տարբերություն Կանտի՝ նա գտնում է, որ գոյություն ունի մեկ միասնական աշխարհ. դա մշակույթի աշխարհն է, որում մարդ արարածը սիմվոլներ է արարում, մշակույթի տարբեր ոլորտներին տալիս է *մշակութային ձևեր* անվանումը (լեզու, մյուսուս, կրոն, արվեստ, գիտություն): Մյուսուսը Կասսիրերը համարում է հիմնարար սիմվոլիստական ձև: Ըստ նրա՝ մարդու աշխարհաճանաչման էությունը աշխարհի սիմվոլիստական ըմբռնման մեջ է /Вейнмейстер, 2006, Свасьян, 1989/:

Անհրաժեշտ ենք համարում փոքր-ինչ մանրամասն անդրադառնալ Կասսիրերի նշյալ աշխատության առաջին մասին, քանի որ այն ամբողջությամբ նվիրված է լեզվին, անմիջականորեն առնչվում է մեր հետազոտական խնդիրներին՝ սիմվոլ-լեզու փոխհարաբերություններին:

Աշխատության այս հատվածում նա մանրազնին վերլուծության է ենթարկում լեզվին վերաբերող բազում փիլիսոփայական հայեցակարգեր և առանձնացնում է լեզվի զարգացման երեք փուլ:

Առաջին փուլ. նշանը, ընդօրինակման միջոցով, ձգտում է իր ձևով արտահայտել բովանդակությունը: «Այս փուլում լեզվական նշանի և հայեցողության բովանդակության և վերջինիս հարաբերյալի միջև իրական լարվածություն դեռ գոյություն չունի, շատ հեշտությամբ կարող է մեկը մյուսով փոխարինվել» /Кассирер, 2011: 263/: Բառը ներկայանում է որպես ընդօրինակող շարժում՝ նման տվյալ առարկային: Այսպիսով, եզրակացնում է փիլիսոփան, բառը զուգորդվում է ոչ թե բովանդակության, այլ՝ առարկայի հետ: Հետագայում, աստիճանաբար, սկսում են միմյանցից տարրորոշվել նշանն ու բովանդակությունը, ինչն էլ առաջ է բերում *լեզվական իմաստ* երևույթը:

Երկրորդ փուլ. նշանի և նշանակության միջև առաջանում է որոշակի, միջին մակարդակի փոխհարաբերություն: Այդ փոխհարաբերությունը կրում է համանմանության բնույթ:

Երրորդ փուլ. լեզվի զարգացումն ընթանում է սիմվոլիստական ուղղությամբ, ինչը լեզվի զարգացման բարձրագույն էտապն է, երբ լեզուն արդեն ի վիճակի է ստեղծելու աշխարհի «հարմոնիկ», ավարտուն պատկերը: Մտածողությունը հենց այս փուլում է արարում մտավոր սիմվոլներ, որոնք արտահայտվում են լեզվի միջոցով, առանց որի նրանք գոյություն ունենալ չեն կարող /Кассирер, 2011: 268/:

Այսպիսով, կարելի է եզրահանգել, որ սիմվոլիստական ձևը Կասսիրերի տեսության գլխավոր հասկացություններից է, որոնք կարևոր դերակատարություն ունեն աշխարհաճանաչման գործընթացում:

Հնարավոր է, արդյոք, որ սիմվոլների միջոցով աշխարհաճանաչման գործընթացը լինի զուտ բանական, տրամաբանական: Գիտական գրականության մեջ առկա է նաև այս հարցի պատասխանը:

«Սիմվոլները խորապես հուզական են,- գրում է Մ. Նովիկովան,- ունակ են առաջացնելու/հարուցելու որոշակի հոգեբանական իրավիճակներ... Հուզական հագեցվածությունը սիմվոլի առանձնահատկությունն է, քանի որ այն հոգեգավակն է ոչ թե բնազդի կամ չոր բանականության, այլ՝ խորքային հոգևոր, հոգեբանական ապրումների /Новикова, 1995: 203/»:

Այս մոտեցմանը ժամանակին շատ դիպուկ բնութագրական է տվել հանրահայտ հոգեբան Կարլ Գյուստավ Յունգը մարդու մտածողական կարողությունների անգիտակցական շերտերի քննությանը վերաբերող հոդվածներից մեկում: «Ոչ մի հանճար,- գրում է նա,- երբևէ գրիչ կամ վրձին չի վերցրել՝ ասելով՝ ես հիմա մի սիմվոլ կստեղծեմ... այն ծնվում է անգիտակցականի (psyché) տարերքում» /Yung, 2002: 64/:

Սա մեզ համար շատ կարևոր եզրահանգում է, մասնավորապես գեղարվեստական գրականության մեջ սիմվոլիզմի ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Ուսումնասիրելով սիմվոլիստ պոետների ստեղծագործությունները՝ Յու. Մ. Լոտմանը գալիս է հետևյալ եզրահանգման. «Լեզվի սիմվոլիստական հայեցակարգի կենտրոնում բառն է՝ ինքն իրենով արժեքավոր՝ որպես սիմվոլ: Դա մի ճանապարհ է, որ լեզվի միջոցով մարդուն տանում է դեպի արտալեզվական աշխարհի բովանդակային խորքերը» /Лотман, 1998: 239/:

Ինչպես նշեցինք սույն հոդվածի սկզբում, «սիմվոլ» եզրույթը շատ հաճախ գործածվում է համանման մի շարք հասկացություններ մատնանշելու համար: Այս համատեքստում առանձնանում է սիմվոլ-նշան փոխհարաբերության խնդիրը:

Սիմվոլի բազում սահմանումներում տեղ է գտել նաև այսպիսին. «Սիմվոլը նշան է, որի միջոցով անցում է տեղի ունենում տեսանելիից անտեսանելիին» /Vanden Berghen, 1998: 3/:

Այս դեպքում հարց է առաջանում. ո՞ր նշանի հետ մենք գործ ունենք՝ Սոսյուրի⁶, թե՞՝ Պիրսի: Փորձենք փոքր-ինչ մանրամասն անդրադառնալ այս խնդրին:

Հայտնի է, որ Սոսյուրը առաջ է քաշում նշանագիտական մոդելի մի գաղափար, համաձայն որի նշանը ներկայանում է որպես երկբաղադրիչ միավոր (նշանակելի-նշանակյալ), որոնց փոխհարաբերությունը կրում է պայմանական բնույթ (arbitraire) /Saussure, 2005/:

Նշանակիչի և նշանակյալի փոխհարաբերության պայմանական բնույթը նա բացատրում է “sœur” և “bœuf” բառերի օրինակով: «“Sœur”

բառի իմաստը,- գրում է հեղինակը,- որևէ կապ չունի s-ö-r հնչյունաշարքի հետ, որ տվյալ իմաստի նշանակիչն է: Տվյալ իմաստը կարող էր ներկայանալ այդ հնչյունաշարքով, այլապես մենք չէինք ունենա տարբեր լեզուներ: “bœuf” նշանակյալը սահմանի մի կողմում հանդես է գալիս որպես “b-ö-f”, մյուսում՝ “o-k-s” (ochs) նշանակիչով» /Saussure, 2005: 180/:

Այդուհանդերձ, Սոսյուրը խոստովանում է, որ լեզվական նշանի պայմանականությունը (arbitraire du signe) կարող է և բացարձակ չլինել, այն կարող է հարաբերականորեն նշույթավորված լինել (motivé), ինչպես, օրինակ, dix-neuf թվականը (dix et neuf) /Saussure, 2005: 181/:

Ի դեպ, Սոսյուրի կարծիքով, երկու դեպքում էլ (բացարձակ, թե հարաբերական) նշանակիչի և նշանակյալի փոխհարաբերության հիմնական բնութագիրը պայմանականությունն է: Ահա հենց այս հենքի վրա էլ Սոսյուրը տարանջատում է սիմվոլը նշանից. նշանի հիմնական բնութագրիչը պայմանականությունն է, իսկ սիմվոլինը՝ ոչ: Լեզվաբանի կարծիքով սիմվոլը երբևէ կամայական լինել չի կարող, այն դատարկ չէ, բնական կապ գոյություն ունի նշանակիչի և նշանակյալի միջև: Արդարադատության սիմվոլը՝ կշեռքը, չի կարող փոխարինվել ամեն մի պատահական բանով, ասենք, օրինակ, գնդակով /Saussure, 2005: 101/:

Այսպիսով, ըստ Սոսյուրի, սիմվոլն իմաստային առումով դատարկ չէ և չի կարող երբևէ կամայական լինել, ինչը նշանակում է, որ այն նշույթավորված է և մեկնաբանության ենթակա երևույթ է:

Այս մոտեցումը լիովին չի կիսում նշանագետ Էմիլի Գրանժոնը: Այնտեղ, որտեղ Սոսյուրը որոշակի նշույթավորվածություն է տեսնում, Գրանժոնը նկատում է նաև պայմանականության առկայություն: Նա իր տեսակետը փորձում է փաստարկել «կշեռք» բառի օրինակով: Նա գտնում է, որ «կշեռք» պատկերանշանի ձևի և վերաբերության առարկայի (արդարադատության) միջև կապը ստեղծվում է համաբանության (analogie) սկզբունքով, սակայն պատճառաբանվածության և սիմվոլիկ նշանակության միջև կապը պայմանական է, քանի որ կշեռքի և արդարադատության միջև կապը ստեղծվում է որոշակի վերլուծության արդյունքում:

Ըստ Գրանժոնի, այս օրինակը ցույց է տալիս, որ պայմանական/պատճառաբանված հակադրությունը բավարար չէ նշանի և սիմվոլի տարբերակման համար, քանի որ երկու սկզբունքներն էլ մասնակիորեն կարող են վերաբերել թե՛ նշանին և թե՛ սիմվոլին հավասարապես /Granjon, 2008: 17-28/:

Ի տարբերություն սոսյուրյան երկանդամության, Չարլ Պիրսն առաջ է քաշում նշանի եռանդամության գաղափարը: Նա իր տեսությունը կառուցում է հետևյալ սկզբունքով. նշանը մի բան է, որը ճանաչելով ճանաչում ենք մեկ այլ բան՝ բանաձևելով նշանի իր սահմանումը: «Նշանը կամ ներկայացուցիչը (representamen) մի բան է, որ ինչ-որ մեկի համար, ինչ-ինչ

պատճառով հանդես է գալիս ինչ-որ բանի փոխարինողի դերում: Այն հասցեագրված է ինչ-որ մեկին, որի գլխում ստեղծում է համարժեք կամ ավելի կատարելագործված նշան: Այս նշանը, որ նա ստեղծում է, ես անվանում եմ «առաջին նշանի մեկնաբան» (interprétant): Այդ նշանն էլ իր հերթին հանդես է գալիս ինչ-որ բանի՝ իր առարկայի փոխարինողի դերում» /Peirce, 2017: 12/:

Ջարգացնելով նշանի եռանդամության գաղափարը՝ Պիրսն առանձին-առանձին դիտարկում է երեք բաղադրիչների փոխհարաբերություններ.

- նշանը որպես ամբողջական միավոր
- նշանի հարաբերությունն իր առարկայի հետ
- նշանի հարաբերությունն առարկայի մեկնաբանության հետ

Ինչ վերաբերում է նշանի և առարկայի փոխհարաբերությանը, ապա Պիրսն այստեղ տարանջատում է երեք գործառույթ.

1. Եթե նշանը պատճառաբանված կամ նմանության կապի մեջ է իր առարկայի հետ այնպես, որ «իր ներքին հատկանիշներն ինչ-որ ձևով համապատասխանում են այդ առարկայի հատկանիշներին, ուրեմն գործ ունենք պատկերանշանային գործառույթի հետ (icône)»

2. Եթե նշանն իր առարկայի հետ հարաբերվում է պատճառական (causal) կամ հարակցային կապերով (contiguïté), ապա այս դեպքում առկա է հատկանշային գործառույթ (indice)

3. և, վերջապես, երբ առարկայի և նշանի միջև կապն ստեղծվում է հանրային պայմանավորվածությամբ (համաձայնությամբ), ապա տվյալ պարագայում ի հայտ է գալիս սիմվոլը» /Peirce, 2017: 125/:

Այսպիսով, եթե եվրոպական նշանագիտական միտքը սիմվոլը և նշանը տարանջատում է «համաբանության» կամ «պայմանականության» սկզբունքով, ապա ամերիկյան դպրոցը նրանց վերագրում է երեք փոխկապակցված գործառույթ. պատկերանշանային (icône), հատկանշային (indice), խորհրդանշային (symbole):

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք արձանագրել, որ սիմվոլը բազմաշերտ և բազմակողմ հասկացություն է և դիտարկվում է որպես

- գոյաբանական կամ իմացաբանական միավոր և մտածողության սկզբունք /Кассирер, Лосев, Eco, Platon, Ricœur/,

- մշակութային բաղադրիչ՝ իր տարբեր դրսևորումներով /Кассирер, Лотман, Гадамер, Todorov/,

- հոգեբանական միավոր, որ արտացոլվում է անհատական ու արքետիպային մարդու մտածողության, գիտակցականի և անգիտակցականի պարունակներում /Юнг, Новикова/,

- գեղարվեստական, հատկապես բանաստեղծական տեքստի կարևորագույն միավոր /Лосев, Лобман, Тахо-Годи/,

• նշանագիտական և լեզվաբանական երևույթ /Saussure, Peirce, Granjon/:

Նշյալ հատկանիշներն էլ մեր համոզմամբ կազմում են «սիմվոլ աշխարհաճանաչման միջոց և նպատակ» գաղափարի կարևորագույն բաղադրիչները: Սիմվոլների կազմավորման հիմքում փոխհարաբերությունն է բառի լայն իմաստով, քանի որ փոխհարաբերությունը համամարդկային լեզվամտածողության ձև է, աշխարհաճանաչման միջոց, լեզվի գոյության և զարգացման կարևորագույն նախապայման: Սիմվոլի կարևորագույն հատկանիշներից է պատկերավորությունը, ինչն այն դարձնում է անսպառ բազմիմաստությամբ օժտված հասկացություն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Вейнмейстер А. В. Символическая интерпретация культуры в концепции Э. Кассирера и А.Ф. Лосева. Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. Санкт-Петербург, 2006.
2. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. М.: Искусство, 1991.
3. Кассирер Э. Философия символических форм: В 3 тт. СПб.: Университетская книга, 2002.
4. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. М.: Академический проект, 2011.
5. Лосев А. Философия имени. М.: Академический проект, 2009.
6. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство. М.: Русский мир, 2014.
7. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры // *Избранные статьи*. Том 1. Таллинн, 1992.
8. Лотман Ю. М. Поэтическое косноязычие Андрея Белого. Проблемы творчества. М., 1988.
9. Новикова М. Символы // *Новый мир*, № 2, 1995.
10. Свасьян К. А. Философия символических форм Э. Кассирера. Ереван: Изд. АН АрмССР, 1989.
11. Тахо-Годи А. А. Термин «символ» в древнегреческой литературе // *Вопросы классической филологии*, № 7. М., 1980.
12. Aristote De l'interprétation. Editions Les échos du maquis, 2014.
13. Eco U. Sémiotique et philosophie du langage. Paris: PUF, 2013.
14. Encyclopédie de l'Agora, 2012 // URL: agora.qc.ca/Dossiers/Symbole
15. Granjon E. Le symbole: une notion complexe. Revue Protée, 2008.
16. Peirce Ch. S. Ecrits sur le signe, Gérard Deledalle. Sciences humaines, 2017.
17. Platon Le Banquet, (French Edition). KINDLE Edition, 2016.
18. Ricœur P. Le symbole donne à penser // *Esprit* 27/7-8, 1959.
19. Ricœur P. Herméneutique. Paris: Seuil, 2010.

20. Saussure F. Cours de linguistique générale. Genève: Arbre d'Or, 2005.
21. Todorov T. Théories du symbole // *Points Essais*, № 176, 2017.
22. Vanden Berghen C. Symbole, symbolique et symbolisme, 1998.
23. Yung C. G. Essai d'exploration de l'inconscient. L'homme et ses symboles. Robert Laffont, 2002.

Յ. ԱՐՄԵՆՅԱՆ, Ա. ԿԻՐԱԿՕՍՅԱՆ – Символ как средство и цель миропознания. – В процессе познания и отображения мира символ является одним из тех уникальных понятий, которое проявляется во многих областях интеллектуально-духовной деятельности человека (миф, религия, культура, наука, литература и т.д.). Этим и объясняется тот факт, что многие научные дисциплины неустанно проявляют научно-исследовательский интерес к данной проблеме с античных времен до наших дней. В данной статье делается попытка проанализировать базовые теории символа с позиции таких наук, как философия, психология, культурология, семиотика, лингвистика, литературоведение. Следует отметить, что названием данной статьи обусловлен отбор постулатов из теорий символа и концептуальная основа их комментариев.

Ключевые слова: символ, знак, эмблема, миф, культура, познание, метафора

Z. HARUTYUNYAN, A. KIRAKOSYAN – Symbol as a Tool and Goal of the World Cognition. – In the process of cognition and representation of the world, the symbol is one of those unique phenomena that manifests itself in almost all areas of intellectual and spiritual activity (myth, religion, culture, science, literature, etc.). That is why many scientific disciplines have shown research interest in this problem from ancient times to the present day. This paper makes an attempt to analyze the basic theories of the symbol from the standpoint of philosophy, psychology, cultural studies, semiotics, linguistics and literary criticism.

It should be noted that the title of this paper determines the selection of postulates from the theories of the symbol and the conceptual basis of their commentary.

Key words: symbol, sign, emblem, myth, culture, cognition, metaphor

Ներկայացվել է՝ 16.10.2020
 Երաշխավորվել է ԵՊՀ Ֆրանսիական բանասիրության
 ամբիոնի կողմից
 Ընդունվել է տպագրության՝ 20.11.2020